

ВОЛОДІННЯ В. КАЛИНОВСЬКОГО НА УМАНЩИНІ

У статті йде мова про шляхтича герба «Калинова», старосту брацлавського і вінницького (1599-1613), а також звенигородського (1606), який у 1609 р. став власником Уманщини та його роль у колонізації краю. Автор аналізує характерні особливості господарювання В.Калиновського на території краю; наголошує на тому, що встановлення контролю над Уманщиною дозволяло В.Калиновському зосередити в своїх руках контроль за мобілізацією земель місцевої шляхти і при збільшенні чи згасанні останньої скуповувати її землі. Зроблено висновок, що Уманщина для Калиновських була важливим джерелом прибутків, магнат використовував природні багатства своїх володінь для власного збагачення.

Ключові слова: Уманщина, В. Калиновський, польська колонізація, шляхта, господарювання.

Історія поляків та українців є тісно переплетеною. Це певною мірою пояснює та обумовлює значні взаємовпливи і взаємозалежності обох народів. Водночас таке взаємозбагачення й мирне співжиття часто-густо супроводжувалося непорозуміннями, котрі й сьогодні не мають повноцінного висвітлення та вирішення.

Однією з цікавих спільних тем української та польської історій є історія проникнення польської шляхти на українські землі, зазвичай, в українській історіографії визначеною поняттям полонізація [1, 374]. На початку XVII ст. польська колонізація Уманщини пов'язана з іменем В. Калиновського, який був її власником майже півстоліття, тому дослідження даної теми є досить актуальним.

Цінним для вивчення проблеми є дослідження Н. Яковенко, в якому характеризується процес становлення української шляхти, показано шляхи здійснення польської колонізації в Україні і, зокрема, на Уманщині [2]. Коріння деяких українських шляхетських родин, що проживали на Уманщині розглядається у праці В.В. Кривошеї та В.М. Орла [3]. Автори докладно характеризують також персональний склад шляхти та козацтва регіону.

Безпосередньо з історією краю XIV – XVII ст. пов'язані роботи І.І. Кривошеї та Ір.І. Кривошеї [4], а також Т.В. Кузнець [5], в яких дано аналіз процесу заселення краю в період литовсько-польської колонізації.

Серед досліджень регіонального характеру на особливу увагу заслуговує праця М. Ткаченка «Гуманщина в XVI – XVIII вв.» [6]. Дані про події тих часів на території Уманщини містяться в Архіві Південно-Західної Росії [7]. Слід відзначити також працю польського історика А. Яблоновського [8] та ін.

Але, незважаючи на значну дослідницьку літературу, спеціальні праці, присвячені дослідженню ролі у колонізації Уманщини В. Калиновського, відсутні. Тому метою дослідження є показати роль у колонізації території Уманщини В. Калиновського, а також проаналізувати характерні особливості його господарювання на території краю.

Сучасні польські дослідники вказують на те, що рух польської шляхти на схід містив в собі різні спонукальні причини та відповідно мотивації, був складним політичним, соціальним явищем перехідного характеру [9, с. 45]. Відтак, видається цікавою та актуальною думка сучасних польських фахівців щодо визначення так званої східної за вектором шляхетської міграції та відповідно причин її виникнення.

На думку Є. Коропецького, Річ Посполита першочергово сформувалася як держава шляхти. Відповідно, шляхта поступово відвойовувала собі певні привілеї, котрими забезпечували собі всі можливості для перетворення з войовничо-лицарського стану в досить впливову групу землевласників. Оскільки впливовість визначалася кількісними показниками володінь того чи іншого шляхтича, то цілком закономірно постає проблема розширення владних

територіальних впливів, які й зумовили експансію поляків на сусідні східні землі [10, с. 78].

Українська дослідниця Н. Яковенко називає три шляхи, якими витворювались латифундії польських магнатів: 1) завдяки королівським данинам; 2) як наслідок шлюбних контактів з волинськими князями та, меншою мірою, з великим українським панством; 3) через встановлення адміністративного контролю над південними околицями України – Брацлавщиною і Південною Київщиною [2, с. 231] (а, отже, й історичною Уманщиною).

Першому шляху історіографія традиційно надає великої ваги, відштовхуючись від сеймової ухвали 1590 р., яка нібито поклала початок польській колонізації, оголосивши усі землі на південь від Білої Церкви пустинями і надавши королю право роздавати їх шляхті. Однак, як зазначає Н. Яковенко, «у такому тлумаченні згаданої ухвали є принципова неточність. Ухвала 1590 р. була конкретним актом, що стосувався уже здійснених королівських надань «трьом особам, як про це свідчать їхні привілеї». На ці три данини, власне, і вимагалась санкція сейму, без згоди якого король не міг відчужувати землі королівського столу. У територіальному аспекті згаданий документ є надзвичайно плутаним і вказує не стільки на «землі на південь від Білої Церкви», скільки на необізнаність канцеляриста, котрий його складав, з картою України» [2, с. 232]. Таким чином, згадана ухвала сейму аж ніяк не була сигналом до нестримної роздачі українських просторів польським магнатам.

Якщо переглянути інші поземельні королівські данини кінця XVI – середини XVII ст. на користь великих власників, то українських територій стосуватимуться буквально одиниці. Щодо Уманщини, то це сеймова ухвала 1609 р. про надання В.Калиновському «пустиню Гумань».

Отже, можемо з певністю констатувати, що роздача королівським урядом земель в Україні жодною мірою не створювала підстав для виникнення тут латифундій польських магнатів. Набагато суттєвішу роль у розповсюдженні великого польського землеволодіння відіграв інший шлях – шлюбні зв'язки між

волинськими князями і польським панством, але на Уманщині кількість таких володінь незначна.

На початку XVII ст., польська колонізація території Уманщини посилюється. Заселені місцевим населенням землі, в офіційних польських документах звані «пустощами» привласнюються польськими магнатами і шляхтою; іноді вони насильно захоплюються і переділяються між заможними польськими родами.

Саме на Уманщині спостерігається інтенсивна скупівля маєтків дрісного і середнього місцевого панства, здійснювана польськими магнатами – представниками королівської адміністрації [11, с. 53-54]. Встановлення польського адміністративного контролю над Уманщиною дозволяло зосередити в своїх руках контроль за мобілізацією земель місцевої шляхти і при зубожінні чи згасанні останньої скуповувати ці землі.

Напередодні унії Сигізмунд Август, потребує коштів на військові видатки, заставив його у 5 тис. кіп грошей тодішньому брацлавському і вінницькому наміснику князю Богущу Корецькому. Заставна сума, не повернута королівським двором князю Богущу, була відкуплена у його спадкоємців галицьким каштеляном Єжи Струсем. Останній, у свою чергу, в 1604 р. переписав її на свого сина Валенти-Александра Калиновського. Таким чином, уже з кінця 40-х рр. XVI ст. над Вінницьким і Брацлавським староствами (а отже і на Уманщині) встановлюється контроль спершу Струся, а далі Калиновського, що з незначними перервами тривав до початків Хмельниччини [2, с. 237].

Паралельно утвердженню Єжи Струся і його спадкоємців на Уманщині розростається їх тутешнє землеволодіння за рахунок скупівлі маєтків місцевих землян. Так, у 1592 р. Струсь купує у Федора Базановича чимале володіння із селищами Вороне, Соколівка і Буки [2, с. 237]. В місті Буках Струсь будує замок, а саме місто за тодішнім звичаєм називає Струсьград [6, с. 14]. Тоді ж була відкуплена у брацлавських землян Золотарів південна частина Звенигородщини з селищем Мушуровим [2, с. 237].

Колонізацію Уманщини та її розквіт перед Хмельниччиною досі пов'язують з ім'ям В. Калиновського. Але надання такого значення шляхті та магнатам в історії колонізації не відповідає дійсності. Уманщина вже перед наданням «Гуманської пустині» мала людність. Саме місто, можливо, існувало вже в XVI ст., а можливо і раніше. Отже, думка про головну роль в історії залюднення Уманщини Калиновського не відповідає дійсності. Калиновський міг збудувати замок, сприяти розвитку торгівлі, в чому він був зацікавлений. Також, пише М.Ткаченко, можна визнати, що розвиток економічного життя в Маньківці та інших містах міг статися завдяки тому, що поширилися торговельні зв'язки із Західною Україною, Степом та східними українськими землями [6, с. 15]. Але погляд, що Калиновський заселив Уманщину, вже остаточно відкинтий.

Визначний воєнначальник свого часу і активний оборонець подільських кордонів держави від татар, Валенти-Александр у 1609 р. добивається від сейму potwierдження у спадкове володіння «Гуманську пустиню». В сеймовій ухвалі це надання описано приблизно так: «Внесли до нас земські послы, щоб ми за великі та криваві заслуги Валенті-Олександра Калиновського, старости Вінницького та Брацлавського пожалували йому на правах власности пустиню, що зветься Гумань, та лежить у Брацлавському старостві в тих межах її, в яких вона знаходиться по її урочищах, на що ми погодились» [6, с. 15]. А далі описані межі цієї «Гуманської пустині». Це чимала територія, що знаходилася між двома татарськими шляхами – Кривошарівський і Удицьким, починалася вона від верхів'їв ріки Кублича урочища Кам'янецького Рогу та річки Удича, далі Удичем до Бугу, Бугом до Синюхи – це один бік пустині. А з другого – від лісків Бірменських до Яворчиків, від Яворчиків до лісків Лядських, далі до Берестова, від Берестова до верхів'їв річки Бабанки, що розмежовує грунт Гуманський від Буцького, далі річкою Бабанкою, що впадає в Ятрань, потім Ятранню до Синюхи і від Синюхи до Бугу. З усіма урочищами і річками, що впадають у річку Уманку, пустиня ця простягається на сім миль [7, с. 204]. Але виявилось, що комісія, яка описувала цю територію «помилилась» у визначенні

її межі, а замість 7 вона мала 300 миль довкруг. За обрахунками О.І. Барановича, охоплювала близько 4 тис., а за обрахунками В.Чаплінського – понад 1 тис. кв. км. [2, с. 237]. До цієї території були приєднані ще володіння Калиновського на Брацлавщині, Вінничині, Звенигородщині.

Сейми гостро противилися таким поземельним данинам, які порушували принцип невідчужуваності земель королівського столу, але В.О.Калиновський користувався особливою прихильністю короля: адже в шляхетському рокоші 1607 р. він привів на підтримку Сигізмунда III власний 1,5-тисячний загін воїнів.

Спадок і королівську данину Калиновський доплатив цілим рядом купівель від місцевих землян. Так, у 1598 р. були відкуплені від Чечелів Щурівці, близько 1611 – 1615 рр. – Клебань (Славгород), Тульчин (Нестервар) і Тростянець (Адамгород) від останнього представника прадавнього роду подільських бояр Слупиць Тихона Слупиці [2, с. 237].

У 1629 р. Калиновському вже належала значна територія з великими поселеннями та містами. «У Вінницькому повіті володів Калиновський Гулівцями, Брацлавському – Тульчиним, Клебанню, Кірнасівкою, Тростянцем, Кошичами та Козинцем; на Гуманщині – Гумань, Городецьке, Бабани були в його володінню; на Звенигородщині – Вороне, Соколівка, Маньківка, Мушурів, Буки» [6, с. 16].

Контроль над королівщинами Брацлавщини Калиновські утримували, як вже зазначалося, до Визвольної війни. Оскільки згадана заставна сума, заборгована королівським двором, лишалася невідшкодованою, то на її покриття кожному черговому Калиновському-старості надавалися в умовне держання певні села з Вінницького чи Брацлавського повітів. Так, Адаму Калиновському, старшому синові Валенти-Александра, вінницькому і брацлавському старості (1620–1638), належали пожиттєво, окрім міста Брацлава і Мачохи, села Щурівці, Городниця, Самчинці і Зятьків, з 1633 р. – село Кропивниця [3, с. 125]. До його брата і наступника на старостві (1638–1643) Мартіна перейшли і згадані, і новонадані села: Великі і Малі Хруслинці

та Амбросівка [3, с. 126]. Взагалі латифундії ось такого «мішаного» типу, де нарівні зі спадковими фігурують умовні і пожиттєві володіння, є дуже характерним для досліджуваного регіону. Наприклад, Адам Калиновський, згідно з подимним тарифом 1629 р., платив податок за 7053 дими, у тому числі з власних маєтків, враховуючи пожиттєві держання, – за 5030, а з королівщин – за 2023 дими [3, с. 215].

Можливо саме в цей час поселення Гумань стає центром володінь Калиновського, бо з 1629 р. є відомості про те, що там було 1067 димів, з них 1/3 – 362 дими належало Мартину Калиновському, 705 димів – Адаму Калиновському, а близько середини XVII ст. у місті проживало 9600 осіб оподаткованого населення [7, с. 406]. Для захисту Гумані від нападів татар було побудовано замок, який був обнесений ровами і вежами, його охороняли козаки, яких Калиновський набирав з місцевих жителів. Умань була ремісничим і торговельним осередком, у передмістях якого проживало хліборобське населення. Місто було оточене багатьма селами, серед яких Бабани, Краснопілка, Кочубіївка, Городецьк, Іванівка (тоді Лемен, Цімерманівка), Дмитрушки, Сушківка, Косенівка, Псярівка (Ятранівка) та ін. [12, с. 31]. Значним поселенням того часу була також Маньківка, в якій було 949 димів [6, с. 16].

Придбання такої великої території як «Гуманська пустиня» поставило перед Калиновським низку завдань економічного, соціального та культурного характеру. Господарювання Калиновських на Уманщині відбувалося «в дусі часу». Воно відзначалося набігами на землі менш заможних шляхтичів, невизнанням ухвал уряду, що надавав право володіти землями іншим особам або забороняв робити напади тощо. М. Ткаченко наводить ряд фактів, які говорять про це. Серед них називаються такі : у 1638 р. король надав Янові Одрживольському, старості Вінницькому села Мошурів, Папужинці, Романівку, але володіти цими поселеннями перешкодив Калиновський. Названо також кілька справ, які торкаються підданих. У 1622 р. Богдан Красносельський позивався з Калиновським за підданих, що повтікали з села Красного до Буків

та Гуманя. Такі ж справи були з Калиновським у 1622 р. у Яна Клещевського за підданих, що повтікали з Клещева до Маньківки, у Якуба Пясочинського також за підданих, що з Жорнищ утекли до Маньківки, у Черленківського за підданих, що втекли до Маньківки з Крищинець [6, с. 17].

Мати на Уманщині великі володіння та охороняти їх було для Калиновського справді важкою справою. Потребу мати якомога більше землі шляхта могла задовольнити особливо на українських землях, експлуатуючи їх на повну потужність. Калиновський теж намагався якнайбільше експлуатувати природні багатства своїх володінь для власного збагачення. Він розвивав активну діяльність організовуючи виробництво та збут продукції із своїх володінь на ринки Західної Європи.

Особливо нещадно починають нищитися ліси (заради добування поташу – карбонату калію). Тисячами бочок вивозили з буд поташ, продаючи спритним комерсантам. Наприкінці XVI – першій чверті XVII ст. в Київському і Брацлавському воєводствах діяло більше 50 поташних буд. Найбільші буди були на Уманщині [13, с. 302].

З 1634 і 1638 рр. відомі два контракти, за якими В.О. Калиновський зобов'язувався поставляти поташ львівському купцеві Убальдіні та гданському комерсантові Деменсу. За першим Калиновський зобов'язується поставляти поташ львівському купцеві Убальдіні 100 бочок за 29 тис. злотих. За 108 тисяч золотих Калиновський продає поташ з буд гуманських, кумицьких, іванських, маньківських, буцьких, мушурівських та інших гданському комерсантові Деменсу [6, с. 17; 13, с. 302]. Як бачимо, варварське винищення лісів здійснювалось заради власного збагачення польського магната.

Але це, ймовірно, не задовольняло величезних потреб уманського магната, бо практикуються і інші форми наживи, зокрема – здача сіл під заставу. Так, в 1646 р. Городецьке було віддане в заставу Ф. Юшковському, Верхячка – Лешинському за 1.500 злотих; в 1647 – 1650 рр. Соколівка за 7.500 злотих орендувалась О. Горлиновим та ін. [6, с. 17]. Як видно і оренда сіл давала немалі прибутки їх власнику.

Отже, ми бачимо, що Уманщина для Калиновського була важливим джерелом прибутків, магнат використовував природні багатства своїх володінь для власного збагачення. Встановлення адміністративного контролю над Уманщиною дозволяло В.Калиновському зосередити в своїх руках контроль за мобілізацією земель місцевої шляхти.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. – Т. 1. До середини XVII століття. – 2-е вид. / Н. Полонська-Василенко. – К.: Либідь, 1993. – 640 с.
2. Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна. Видання друге, переглянуте і виправлене – Н.М. Яковенко. – К.: Критика, 2008. – 472 с.
3. Кривошея В.В. Українська шляхта напередодні визвольної війни середини XVII століття (історико-географічні та історико-генеалогічні матеріали) / В.В. Кривошея, В.М. Орел. – К.: ІПі ЕНД НАНУ, 2000. – 139 с.
4. Кривошея І. І. Уманщина в етнополітичній історії України (кінець XVIII – перша третина XIX ст.) / І.І. Кривошея, В.В. Кривошея, І.В. Близнюк. – К.: НАН України, інститут політичних і етносоціальних досліджень, 1998. – 81 с.
5. Кузнець Т. В. Уманщина в польсько-коштовському добу (XIV – перша половина XVIII ст.) / Т.В. Кузнець // Гуманітарні науки: проблеми, пошуки, перспективи. Збірник наукових праць. – Частина VI. / Редкол: В. Г. Кузь (голов ред.) та ін. – К.: Знання, 2000. – С. 83–91.
6. Ткаченко М. Гуманщина в XVI – XVIII вв. / М. Ткаченко. – К.: УАН, 1927. – 32 с. (Окремий відбиток з XI книга Записок Історико-філологічного Відд. УАН).
7. Архив Юго-Западной России, изданный временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше утвержденную при Киевском военном, Подольском й Волынском генерал-губернаторе. – К., 1886. – Ч. VII. – Т. 1. – 746 с.
8. Jablonowski A. Polska XVI wieku pod wzgledem geograficzno – statystycznym. T. 11: Ziemie Ruskie. Ukraina (Kijow –Braclaw) / A. Jablonowski // Zrodla dziejowe. – 1897. – T. 22. – S. 572–649.
9. Biedeleux R. History of Eastern Europe: crisis and changes / R. Biedeleux. – London-New York, 2006.
10. Koropeskyi J. Polish history the 17th century – 100 years of war / J. Koropeskyi. – К., 2004.
11. Священко З.В. Особливості польської колонізації Уманщини / З.В. Священко // Вісник Черкаського університету. Випуск 80. Серія: Історичні науки. – Черкаси, 2005. – С. 45–54.

12. Нарис історії Уманщини з найдавніших часів до 60-х років XX ст. – К., Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет». – 2001. – 265 с.
13. История Украинской ССР. В 10-ти томах. / Ред. кол.: Ю.Ю. Кондуфор (главный редактор), И.И. Артеменко и др. – Т. 1. Первобытнообщинный строй и зарождение классового общества. Киевская Русь (До второй половины XIII в.). – К.: Наукова думка, 1981. – 495 с.

Священко З.В. Владения В. Калиновского на Уманщине

В статье идет речь о шляхтиче герба «Калинова», старосте брацлавском и винницком (1599–1613), а также звенигородском (1606), который в 1609 г. стал владельцем Умани и его роли в колонизации края. Автор анализирует характерные особенности хозяйствования В.Калиновського на территории края; отмечает, что установление контроля над Уманщиной позволяло В.Калиновському сосредоточить в своих руках контроль за мобилизацией земель местной шляхты и при обнищании или угасании последней скупать ее земли. Сделан вывод, что Уманщина для Калиновских была важным источником доходов, магнат использовал природные богатства своих владений для собственного обогащения. Установление контроля над Уманщиной позволяло В.Калиновському сосредоточить в своих руках контроль за мобилизацией земель местной шляхты.

Ключевые слова: Уманщина, В.Калиновский, польская колонизация, шляхта, хозяйство.

Svyaschenko Z. Characteristics V.Kalynovskoho to Uman district

The article deals with the emblem of nobility «Kalinov» elder Vinnytsia and Bratslav (1599-1613) and Zvenigorod (1606), who in 1609 became the owner of Uman and its role in the colonization of land. The author analyzes the characteristics V.Kalynovskoho management in the region; stresses that the establishment of control Uman allowed V.Kalynovskomu amass control over land mobilization at the local gentry and impoverishment or extinction of its last buy land. It is concluded that Uman for Kalinowski has been an important source of profits tycoon use natural

resources of their possessions for their own enrichment. The administrative control of Uman allowed V.Kalynovskomu amass control over land mobilization of local gentry.

Keywords: *Uman, V.Kalynovskyy, Polish colonization, gentry, management.*

Репозитарій УДНУ